

ΤΑΦΙΚΟΙ ΠΙΘΟΙ ΣΤΗΝ ΗΛΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 4ον αι. π.Χ. ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μία δεκάδα περιπτώσεων ανεύρεσης ταφικών πίθων κλασικών και πρωίμων ελληνιστικών χρόνων από την Εφορεία Αρχ/των Ολυμπίας στην Ηλεία κατά τη διανυόμενη δεκαετία, και ένα πολύ πρόσφατο εύρημα από την περιοχή της Κυλλήνης, υπήρξαν η αφορμή για μια καταρχήν παρουσίαση¹ του ταφικού εθίμου στην περιοχή ως ιδιαίτερα ενδιαφέροντος για μιαν εποχή που το είδος μάλλον σπανίζει².

Από ποικίλες αιτίες και κυριότατα από αρόσεις για καλλιέργεια και διανοίξεις δασικών ή αγροτικών δρόμων εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν στην Ηλεία και κατά τις δύο προηγούμενες δεκαετίες περισσότερες από είκοσι θέσεις με ταφικούς πίθους κατά πλειονότητα μεγάλων διαστάσεων, που περιείχαν κυρίως ταφές ενηλίκων. Από τα πλέον ευάλωτα μνημεία στις επεμβάσεις του ανθρώπου στο έδαφος οι πίθοι αυτοί έχουν βρεθεί κατά κανόνα καταστραμμένοι και με ελλιπές ή αποκομμένο από τη μήτρα τους περιεχόμενο. Ωστόσο οι περισσότεροι είναι χρονολογήσιμοι, σε αρκετές δε περιπτώσεις και πρακτικά ακέραιοι, ώστε να είναι δυνατή η αποκατάστασή τους.

Σπανιότατη περίπτωση αδιατάρακτου, μεγάλου και ελάχιστα καταστραμμένου ταφικού πίθου αντιμετωπίστηκε τον Μάιο του 1988 στο Νεοχώρι Κυλλήνης. Ο πίθος, μήκους (στο έδαφος) 1,95 μ. και μεγίστης διαμέτρου σώματος 1,25 μ., βρέθηκε πλαγιαστός στο αμμουδερό χώμα κατά την άροση στην ιδιοκτησία Ν. Πιλαρινού (θέση Λαύριον), σε απόσταση 6 χλμ. Α του Κάστρου Κυλλήνης, περιοχής γνωστής από παλιά για την ύπαρξη ομοίων τάφων, ερευνημένων και μη³.

Το στόμιο του πίθου, που είχε στερεωθεί με συμπαγές γλινόχωμα⁴, έφραζε πήλινο δισκοειδές πώμα, του οποίου η κεντρική οπή έκλεινε με ακανόνιστη πέτρα. Στο δυτικό τμήμα του στομίου είχε εναποτεθεί πήλινη σπασμένη οινοχοϊσκη ως εξωτερικό κτέρισμα⁵. Ο πίθος περιείχε δύο εκτάδην ταφές με τα κρανία προς το στόμιο (N), μετατοπισμένα στο μέσον του τάφου από εισρεύσαντα όμβρια (πίν. I α), αιτία που προφανώς άλλαξε και τη θέση κάποιων ευρημάτων στα σημεία αυτά, εφόσον τα υπόλοιπα

ήσαν άθικτα. Βρέθηκαν δύο ακέραιες ωσειδείς «ηλειακές» λήκυθοι⁶, δύο άωτα μελαμβαφή φιαλίδια⁷ (πίν. I στ), και σκυφοειδής κύλιξ⁸ (πίν. I η).

1. Λόγω των δεσμεύσεων που καθόρισαν την έκταση του κειμένου για τα Πρακτικά του Συνεδρίου η διεξοδική εξέταση του θέματος θα αποτελέσει αντικείμενο προσεχούς δημοσιεύματος. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τους αρχαιολόγους κκ. Α. Κολώνα, Άγγ. Λιάγκουρα, Α. Παρλαμά και Ισ. Τριάντη για τη συγκατάθεσή τους στη χρήση φωτογραφιών ή σημειώσεών τους για ταφικούς πίθους που αναφέρονται εδώ και είχαν ερευνηθεί υπό την επίβλεψή τους ως προϊσταμένων στην Εφορεία Ολυμπίας (Αμπελών, Βαρβάσινα, Παλιοκριθαριές Ήλιδος, Στρούσι, Ροβιάτα και Σκιλλουντία). Για τη φωτογράφιση των ευρημάτων ιδιαίτερα ευχαριστώ τον κ. Γ. Σταθόπουλο, επιστ. βοηθό του Παν. ου των Αθηνών. Τα σχέδια των πίθων έγιναν με τη φιλόδοξη συνεργασία των σχεδιαστών της Εφορείας κκ. Νικ. Καράμπελα, Άγγ. Κωνσταντοπούλου-Τσουκαλά και Απ. Θωμόπουλου.

2. Βλ. κυρίως D. C. Kurtz – J. Boardman, *Greek Burial Customs*, 1971, 308, όπου ταφικοί πίθοι αναφέρονται έως και τους αρχαϊκούς χρόνους· επίσης Φ. Δακωρόνια, Λοκρικά I, *ADelt* 34, 1979, Μελ. 57-58, με ενδιαφέρουσες για την περίπτωσή μας παρατηρήσεις πάνω στους ταφοπίθους της Ανατολικής Λοκρίδος.

3. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 211 (ΝΑ του χωριού Κάστρο): Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 23, 1968, Χρον., 164-165 (Κονοστάσι Παναγιάς Κάστρου): ο ίδιος, *ADelt* 25, 1970, Χρον., 189, πίν. 164 (Κρύο Νερό Κάστρου): Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 210 (Κάτω Παναγιά Κυλλήνης): ευρήματα από ταφικούς πίθους προέρχονται και από τις θέσεις «Ομέρ Αγά» και «Καλαμιά» Κάστρου.

4. Συνηθέστερο είδος στερέωσης είναι οι πέτρες και πιο περίτεχνος τρόπος η εκατέρωθεν του στομίου ξερολιθιά, όπως στον ταφικό πίθο 8 της Παλιόπορτας Σκιλλουντίας, Υστεροκλασικών χρόνων· μία ανάλογη περίπτωση Μεσοελλαδικής εποχής από τον τύμβο Αγ. Ιω. Παπουλιών Μεσσηνίας βλ. ενδεικτικά Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφαί ανά την Πυλία, *Prakt* 1980, 141, πίν. 111 α/19.

5. Πρβλ. Δακωρόνια 1979, ό.π. 191, πίν. 65 β, και Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Νισυριακά I, *ADelt* 35, 1980, Μελ. 64, σημ. 22.

6. Βλ. σχετικά U. Sinn, *Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra*, *AM* 93, 1978, πίν. 25, 3, αρ. 68, αλλά με αλλαγές στη λήκυθο Π 4111 του Νεοχωρίου, και πίν. 26, 5, αρ. 41 και 7, αρ. 9, του β' τετ. του 4ου αι. π.Χ.

7. Πρβλ. Α. Παρλαμά, Νεκροταφείον του 4ου αι. π.Χ. παρά το Μάζι Ολυμπίας, *AAA* 1972 (2), 214, εικ. 7 (Π 1985): όμοιο του γ' τετ. του 4ου αι. π.Χ. από την Ήλιδα βλ. V. Mitsopoulos-Leon – E. Pochmarski, *Elfter vorläufiger Bericht über die Grabungen in Elis*, *ÖJh* 51, 1976-77, Beibl. 218, πίν. 25, Α9.

8. Για όμοιο τύπο αγγείου και σχετική βιβλιογραφία με χρονολόγηση βλ. Γ. Χατζή, Κεραμική Υστεροκλασικών χρόνων από την Αμαλιάδα, *ADelt* 35, 1980, Μελ., 41, σημ. 9.

Επίσης δύο μυροδοχεία πρωίμου τύπου⁹, εκ των οποίων το ένα πλήρες (πίν. 1 β, δ), πήλινο πηνίο¹⁰ (πίν. 1 ε) και ελαιόχρωμος πυριτόλιθος¹¹. Τα ευρήματα αυτά είχαν τρόπον τινά κατανεμηθεί ανά ένα στους δύο νεκρούς· δίπλα όμως στη δυτική ταφή και μόνον, βρέθηκαν και τα ακόλουθα: δίσκος χάλκινου απλού καθρέφτη με καρδιόσχημη συνάφεια και κρίκο¹², αρκετά οξειδωμένα χάλκινα κομμάτια από μία βελόνη και τέσσερις τουλάχιστον περόνες¹³ (πίν. 1 θ, σε υποθετική τοποθέτηση): πολλά χάλκινα, μικρά και λεπτά φύλλα μαζί με λεπτά ελάσματα-μίσχους, καθώς και κομμάτια χάλκινου στελέχους, όπου σώζεται μία οπή στερέωσης· διάσπαρτα γύρω από την ταφή βρέθηκαν και εξήντα μικρά πήλινα σφαιρίδια-καρποί με μίαν οπή εξάρτησης από τους μίσχους (πίν. 1 γ, πρώτο αριστερά στην επάνω σειρά). Φύλλα και καρποί έφεραν ίχνη επιχρύσωσης και είναι βέβαιο ότι αποτελούσαν ένα στεφάνι — πιθανότατα — μυρτιάς¹⁴. Τα τελευταία αυτά κτερίσματα δείχνουν πως ο δυτικός σκελετός ανήκε σε γυναίκα· άρα το λογικότερο είναι να έχουμε εδώ μια ταφή ζεύγους¹⁵. Οι δύο ταφές συνοδεύονταν επίσης από δύο χάλκινους κρίκους¹⁶ και δύο νομίσματα: φθαρμένο οβολό Ήλιδος του 4ου αι. π.Χ. και όμοιο βοιωτικό (379–338 π.Χ.)¹⁷ (πίν. 1 ζ).

Ο πίθος της Κυλλήνης μπορεί να χρονολογηθεί στο β'–γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. και, σύμφωνα με τη διατομή του χείλους του, εφόσον ακόμα δεν έχει συγκολληθεί (σχ. 2 θ), πρέπει να ανήκει στον τύπο άλλου μεγάλου ταφικού πίθου από το Γεράκι Αμαλιάδος (θέση Τραγανή, σχ. 1 α), που χρονολογείται μετά το β' μισό του 4ου αι. π.Χ.¹⁸. Από το Παλούκι Αμαλιάδος (θέση Παλιόμυλος) προέρχεται παρόμοιος τύπος μεγάλου πίθου (σχ. 1 β), που έδωσε ομάδα αγγείων του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.¹⁹. Στο α' τέταρτο του ίδιου αιώνα ανήκει ένας σκύφος – μοναδικό κτέρισμα ημιδιαλυμένου ταφικού πίθου από το Περιστέρι Αμαλιάδος²⁰ (θέση Κέκεζα, πίν. 2 γ). Στην ίδια χρονική περίοδο εντάσσονται τρεις μελαμβαφείς λύχνοι και άωτο κυάθιο που συνδέονται με τεράστιο ταφικό πίθο, ύψους 2 μ. (σχ. 1 γ) από τις Μπάμπες Κρεσταινών²¹. Στο Στρούσι (θέση Λαμπραϊκά), μεγάλος μισοκαταστραμμένος πίθος έδωσε κεραμική του 4ου αι. π.Χ. επίσης (άωτο κυάθιο²², πίν. 2 δ άνω). Από τη Ροβιάτα μία ομάδα αγγείων που παραδόθηκε και φέρεται ως προερχόμενη από πίθο, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.²³. Στο α' μισό και στο γ' τέταρτο του 4ου αι. ανήκουν επίσης ευρήματα προερχόμενα από ταφικούς πίθους στην Βαρβάσαινα

9. Για το σχήμα και τη χρονολόγηση βλ. H. Thompson, Two centuries of Hellenistic Pottery, *Hesperia* 3, 1934, 342, εικ. 22/B44 (τέλος 4ου αι. π.Χ.), και όμοια βλ. πρόχειρα: E. G. Pemberton, Two Hellenistic Graves in Ancient Corinth, *Hesperia* 54, 1985, 284, πίν. 80/C-30-0. 3· *ALT-ÄGINA II*, I (Mainz am Rhein 1982), Spätclassische und hellenistische Keramik (von Rudolfine Smetana-Scherrer), 88, πίν. 55/704· E. Μαστροκόστας, *ADelt* 17, 1961/62, Χρον. 183-184, πίν. 210 (μεσαία σειρά, άκρο δεξιά, από Ναύπακτο), και Δ. Χατζημιχαήλ-Σκορδά, Τάφος του 4ου αι. π.Χ. και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή Πυράς Φωκίδος, *AEphem* 1984, Χρον., 16 και 18, σημ. 1, πίν. Ζ ε (δεξιά).

10. Πρβλ. J. Coleman, Excavations at Pylos in Elis, *Hesperia* Suppl. 21, 1986, 100 κ.ε. (ομάδα πηνίων 2Α), εικ. 19, πίν. 39 (D 107), όπου σχετική ανάλυση.

11. Για την παρουσία λιθίνων εργαλείων ή απολειπισμάτων σε περιβάλλον ιστορικών χρόνων βλ. Coleman 1986, ό.π. 16.

12. Όμοιον βλ. *Médéon de Phocide V* (Paris 1976), Objets de Métal (par Claude Rolley), 113, εικ. 196 (B35), και άλλον από γυναίκα ταφή σε ταφικό πίθο της Αχαΐας: Ν. Σ. Ζαφειρόπουλος, Ανασκαφή Φαρών, *Prakt* 1957, 117, εικ. 1, του 4ου αι. π.Χ.

13. Excavations at Olynthus, part X, *Metal and Minor Miscellaneous finds* (Baltimore 1941) πίν. CXIV/1736 για περόνη με σφαιρική κεφαλή.

14. Την ερμηνεία οφείλω στην Έφορο των Αρχ/των κ. Αικ. Δεσπίνη· ενδεικτικά αναφέρουμε όμοια: από τάφο πρωίμων ελληνιστικών χρόνων στον Μάγειρα Ολυμπίας, Π. Θέμελης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 211· από τάφο στον Τάραντα, *Taras: Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica* (1984) 440/3 (Inv. 60501)· βλ. επίσης Τσοποτού 1980, ό.π. 77, σημ. 54, 56, πίν. 22 α-β για όμοιο εύρημα, αλλ' όχι μυρτιάς, από τάφο του 4ου αι. π.Χ. στη Νίσυρο.

15. Βλ. Fr. Pfister, *Der Religionenkult im Altertum*, 1909/12, όπου μνημονεύονται διπλοί τάφοι από την ελληνική μυθολογία· επίσης, A. Persson, *The Royal Tombs at Dendra near Midea*, 1931, 68-69. Συγκέντρωση ομοίων περιπτώσεων προΐστ. χρόνων από Γ. Σ. Κορρέ, βλ. *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου* «Προμυκηναϊκή-Μυκηναϊκή Πύλος» — Αθήνα 1980 (υπό εκτύπωση).

16. Όμοιους βλ. πρόχειρα *Olynthus X*, ό.π. πίν. LXIII, του 4ου αι. π.Χ.

17. Για τη χρονολόγηση των νομισμάτων ευχαριστώ τη συνάδελφο του Νομισματικού Μουσείου των Αθηνών κ. Μίνα Γαλάνη-Κρίκου.

18. Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 171, πίν. 17 β.

19. Χατζή 1980, ό.π. 37-59, πίν. 6-11, και η ίδια, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 170, πίν. 75 γ-δ.

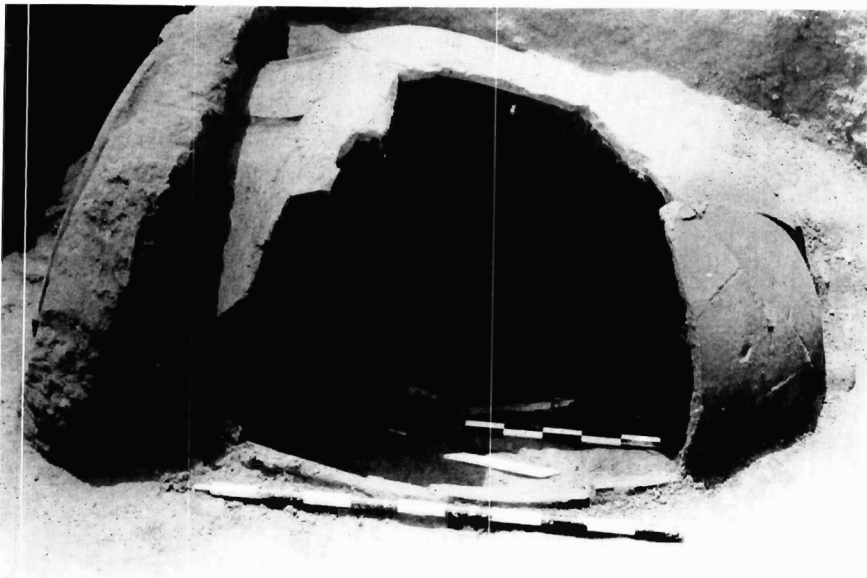
20. Μνεΐα βλ. Χατζή 1980, ό.π. 59, σημ. 51, και η ίδια, *ADelt* 1982 (Χρονικά υπό εκτύπωση). Για τη χρονολόγηση βλ. πρόχειρα *The Athenian Agora XII, Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, part I, by B. A. Sparkes and L. Talcott (1970) 260, πίν. 16/349· J. Caskey, Excavations in Keos, 1960–1961, *Hesperia* 31, 1962, 282, πίν. 102 ζ, και *CORINTH VII, III* (New Jersey 1975) Corinthian Hellenistic Pottery (by G. Roger Edwards) 71, πίν. 50/368 (πλησιέστερος τύπος).

21. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 171, πίν. 184 δ.

22. Λ. Παρλαμά, *ADelt* 29, 1973–74, Χρον., 339 και *BCH* 104, 1980, Chr. 614 (μνεΐα). Όμοιο τύπο κυάθιου βλ. πρόχειρα. *Ölh* 51, 1976–77, ό.π. σημ. 7.

23. Ισ. Τριάντη, *ADelt* 33, 1978, Χρον., 78. Τα αγγεία είναι: ωσειδής «ηλειακή» λήκυθος όμοια με την Π 4111 του Νεοχωρίου, βλ. σημ. 6· μικρογραφική υδρία (πρβλ. Ο. Broneer, Excavations

α

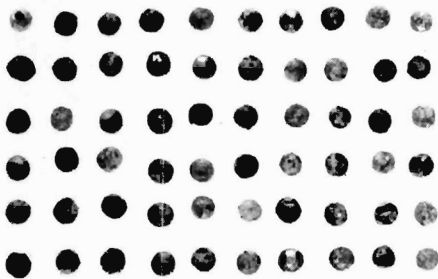

β

π 4112

γ

Δ 244

Μ 1393

δ

π 4113

ε

π 4118

στ

π 4115

ζ

Ν 425

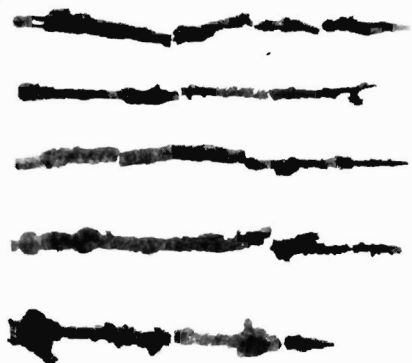
η

π 4114

Μ 1394

θ

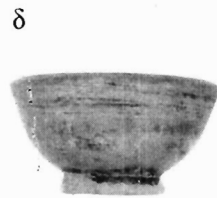
Πίνακας Ι. Νεοχώρι Κυλλήνης: Ταφικός πίθος και ευρήματα.

π 3263α

π 3801

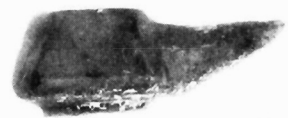
π 2851α

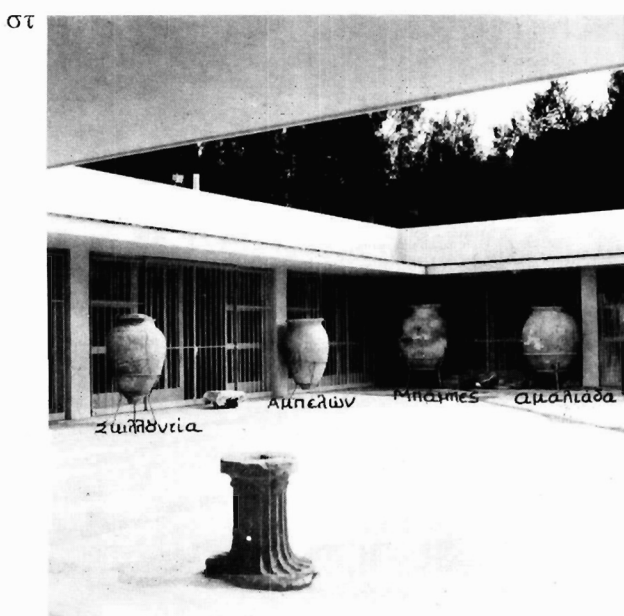
π 3266

π 3268

π 3269

Σ.ΗΛ/π 2639

θ

π 4122

Πίνακας 2. Ταφικός πίθος Αμπελώνας και ευρήματα άλλων πύθων της Ηλείας.

(θέση Μπίλια, σχ. 2 ε) και Ήλιδα (θέση Παλιοκριθαριές)²⁴, οι οποίοι, εκτός από αρκετή κεραμική, έδωσαν έξοχα δείγματα ειδωλοπλαστικής, προσθετέα σε σημαντικό αριθμό πηλίνων ειδωλίων κατά το πλείστον ηλειακής παραγωγής²⁵ και άξια συστηματικής μελέτης.

Μεμονωμένος και ελάχιστα παραβιασμένος ταφικός πίθος βρέθηκε και ερευνήθηκε το 1987 από την Εφορεία στην Χαριά (θέση Παλιοκλήσσα ή Παλιόβρυση, σχ. 2 η), όπου η μοναδική εκτάδην ταφή ενηλίκου συνοδευόταν από δύο ακέραιες, ωοειδείς «ηλειακές» ληκύθους και άωτο κυάθιο, όλα του τέλους του 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ.²⁶. Ο πίθος είχε ολικό μήκος 1.90 μ. μαζί με βαθύ λεκανόσχημο σκεύος που τοποθετήθηκε στον ελλιπή πυθμένα του πίθου για τη διεύρυνση του ταφικού χώρου. Κατά τον ίδιο τρόπο είχε διαμορφωθεί και άλλος πιθοειδής τάφος, μισοκαταστραμμένος επίσης και με ευρήματα αποσπασμένα από τη θέση τους, στον Αμπελώνα (θέση Ροζαίικα). Στην περίπτωση του πίθου αυτού, επίσης βαθύ λεκανόσχημο σκεύος προσαρμοσμένο με το χείλος του στο χείλος του πίθου, δημιουργούσε ταφικό χώρο μήκους 2.24 μ. in situ (πίν. 2 α, σχ. 2 δ1, δ2)²⁷. Από τον πίθο του Αμπελώνος προήλθε η ακόλουθη κεραμική: Ακέραιη πήλινη υδρία διακοσμημένη στον ώμο με κλάδους κισσού και δάφνης στα μεταξύ των οριζοντίων λαβών μέρη αντίστοιχα²⁸ (πίν. 2 β). Οινοχόες ημίβαφες, μια με στρογγυλό στόμιο και μία τριφυλλόστομη²⁹ (πίν. 2 ζ). Δύο μονόμυξοι λύχνοι³⁰ (πίν. 2 ε) και άωτο κωνικό κυάθιο (πίν. 2 δ, κάτω). Πρόχους με δίδυμη λαβή και άβαφος αμφορέας, καθώς και δύο οξυπύθμενοι αμφορείς³¹. Επίσης, βρέθηκε και σιδερένια στλεγγίδα σε κομμάτια. Ο πίθος αυτός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ., καθώς έχει κοινά χρονολογικά στοιχεία με μεγάλους ταφικούς πίθους από την Παλιόπορτα Σκιλλουντίας και το Στρέφι³².

Πίθοι με λίγα χρονολογημένα ευρήματα προέρχονται από τις περιοχές: Ανδραβίδα³³, Καρδιακαύτη και Σαβάλια³⁴, Λεχαινά³⁵ και «Λιβαδάκια» Τραγανού (παράδοση 1989). Κεραμική περιβάλλοντος και όστρακα από ταφικούς πίθους της εποχής που ενδιαφέρει χαρακτηρίζουν τις θέσεις Μάγειρα³⁶, Φλό-

24. Ο πίθος της Βαρβάσαινας, που βρέθηκε μαζί με κιβωτιόσχημο τάφο (1987) είχε διαταραχθεί και τα ευρήματα αποδόθηκαν κατά προσέγγιση· ο πίθος από τις Παλιοκριθαριές είχε σχεδόν τελείως καταστραφεί από άροση, και τα ευρήματά του, όπως και άλλου ομοίου, παραδόθηκαν στην Εφορεία Αρχ/των Ολυμπίας (1986).

25. Για την εντοπιότητα της κατασκευής και την ποιότητα της τέχνης βλ. σχετικά: Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, 153· *JHS* 91, 1971, *ARepLondon* 12, και Ν. Γιαλούρης, Αρχαιολογικά Ηλείας-Ολυμπίας, *Ηλειακά*, ΙΣΤ', 1958, 274-275· για χρονολόγηση όχι μεταγενέστερη των μέσων του 4ου αι. π.Χ. βλ. ο ίδιος, *ADelt* 18, 1963, Χρον., 101, πίν. 127, 128, και V. Leon, Zweiter vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Elis, *ÖJh* 1961-63, Beibl. 34-76.

26. Οι ημερολογιακές σημειώσεις για το εύρημα οφείλονται στην πτυχιούχο αρχαιολογίας Ζ. Κασσιανού. Για το κυάθιο βλ. σημ. 23· για τις ληκύθους πρβλ. Sinn 1978, ό.π. πίν. 24/6-39.

27. Για τη συνήθεια βλ. γενικώς Boardman 1971, ό.π. 179, 193· επίσης, ενδεικτικά, για περιπτώσεις ταφικών πίθων του 4ου αι. π.Χ.: Τσοποτού 1980, ό.π. 66, πίν. 15 α, Δακωρώνια 1979, ό.π. 57, και Τριάντη 1978, ό.π. 77-78.

28. Όμοια προέρχεται από σύγχρονο κιβωτιόσχημο τάφο στο Χειμαδιό Ηλείας (Γ. Χατζή, *ADelt* 1983, Χρονικά υπό εκτύπωση)· για τη διακόσμηση και χρονολόγηση πρβλ. R. Eilmann, *Olympiabbericht* IV, 1944, 28, εικ. 14· B. Lörringhoff, *Olympiabbericht* X, 1981, 395, εικ. 129 a, b, c· V. Mitsopoulou-Leon, 10. vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Alt-Elis, *ÖJh* 1973-74, Beibl., 187, εικ. 5 (Ν. Στοά Ήλιδος).

29. Πρβλ. όμοια από Ήλιδα του υστερού 4ου αι. π.Χ., Leon, 12. vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Elis, *ÖJh* 52, 1978-80, 94/2, και άλλη, με διόγκωση προς τη βάση από τον τάφο του Αυγείου Ήλιδος, Θ. Καραγιωργα, *ADelt* 28, 1973, Χρον., 203, πίν. 163 β-δεξιά.

30. Για τον τύπο των λύχνων πρβλ. πρόχειρα *ÖJh* 51, 1976-77, ό.π. 211, εικ. 22/A3, όπου ο μυκτήρας είναι χαμηλότερος.

31. Και οι τρεις τύποι αγγείων είναι αρκετά κοινοί στους ηλειακούς τάφους. Βλ. ενδεικτικά: Άγγ. Χωρέμης, Χαλκαί υδρία εξ Ηλείας, *AEphem* 1969, πίν. 32 γ – Στρέφι· Ρ. Προσκυνητοπούλου, Δύο χάλκινοι κάδοι από την Σκιλλουντία Ηλείας, *ADelt* 34, 1979, Μελ. 113-114, πίν. 47 β, δ – Παλιόπορτα Σκιλλουντίας, και Τριάντη 1978, ό.π. πίν. 23 α.

32. Ό.π. δημοσίευση ευρημάτων από μεγάλους ταφικούς πίθους.

33. Χατζή 1980, ό.π. 37, σημείωση με αστερίσκο. Τα αγγεία και μία τετρακόττα ανήκουν στα τέλη 5ου – αρχές 4ου αι. π.Χ. (η ίδια, *ADelt* 1985, Χρονικά υπό εκτύπωση).

34. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 209.

35. Ο ίδιος, *ADelt* 16, 1960, Χρον., 126· εν γνώσει της Εφορείας είναι επίσης ότι από παλιότερη εύρεση ταφικών πίθων στη θέση Παλιάμπελα Αλυκών προέρχονται όστρακα «ηλειακών» ληκύθων (μικρή Συλλογή του Δήμου Λεχαινών) και σειρά αγγείων του 5ου αι. π.Χ. στην ιδιωτική συλλογή Ψυχογιού, στο Νεοχώρι Κυλλήνης.

36. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, Χρον., 149· Π. Θέμελης, *ADelt* 22, 1967, Χρον., 211 (πίθοι άδηλης χρονολόγησης· στις αποθήκες του Μουσείου Ολυμπίας υπάρχουν όστρακα ελληνιστικών χρόνων με ένδειξη «από πίθο»). Διαλυμένος ταφικός πίθος ίδιας περιόδου βρέθηκε το 1985 στη θέση Ερημοκλήσι (*ADelt* 1985, Χρονικά υπό εκτύπωση).

at Isthmia, *Hesperia* 24, 1955, 131, πίν. 52: c, των αρχών του 4ου αι. π.Χ.)· άωτο κυάθιο (πρβλ. Coleman 1986, ό.π. πίν. 42 (D 176), τέλους του 5ου – αρχών του 4ου αι. π.Χ.).

κα³⁷ και τον Δήμο Αρχ. Ολυμπίας³⁸, ενώ από τα Μακρίσια αναφέρονται ταφικοί πίθοι και άλλοι τάφοι της ίδιας εποχής³⁹. Τρεις περιπτώσεις πίθων κλασικής εποχής έχουμε από την Ηλειακή Πύλο⁴⁰, ενώ το «Δυτικό Νεκροταφείο» της πόλης της Ήλιδος έχει δώσει τον όγκο του υλικού που μας απασχολεί, ως ο καθρέφτης άλλωστε της καθημερινής ζωής και των ταφικών εθίμων στην Ηλεία την εποχή αυτή⁴¹. Δύο θέσεις έχουν επισημανθεί και στο Κάστρο Κυλλήνης⁴². Τέλος, από το Χελιδόνι και το Σαμικό⁴³ έχουμε ακόμα δύο περιπτώσεις κλασικών χρόνων, που δεν πρόκειται όμως για ταφές σε πίθους, αλλά για εγχυτρισμούς.

Από τις πληροφορίες που μας παρέχονται για τη διατήρηση των ιδίων των πίθων που εξετάσαμε αλλά και του περιεχομένου των, μπορούμε να έχουμε προκαταρκτικά συμπεράσματα με πλαίσιο και τις γενικές παρατηρήσεις που μας είναι γνωστές για την περίπτωση των ταφικών πίθων στην Αρχαία Ήλιδα.

Οι πίθοι της Ηλείας αποτελούν τυπικά δείγματα του είδους των για ταφές ενηλίκων, με ύψος που κυμαίνεται από 1.50–2.10 μ., διάμετρο σώματος από 1–1.30 μ., και άνοιγμα στομίου συνήθως από 0.50–1 μ. περίπου. Έχουν βρεθεί όλοι πλαγιαστοί στα συνήθως αμμουδερά χώματα της ηλειακής γης, και αρκετοί από αυτούς είχαν επιδιορθωθεί στην αρχαιότητα με μολυβένιους συνδέσμους⁴⁴, πρακτική γνωστή και πριν από τους ιστορικούς χρόνους⁴⁵. Ο προσανατολισμός των ταφικών πίθων πρέπει να θεωρηθεί μάλλον τυχαίος με τα δεδομένα μεμονωμένων κυρίως περιπτώσεων· έτσι, σε εικοσιτέσσερις περιπτώσεις επικρατεί η τοποθέτηση του στομίου και των κρανίων προς Δ ή Ν ή σε συνδυασμό. Οι νεκροί — όπου βρέθηκαν άθικτοι — είχαν τοποθετηθεί σε ύπτια θέση· υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις μεμονωμένων ταφών, ορισμένες με διπλή ταφή, αλλά και κάποιες με περισσότερους από δύο νεκρούς.

Ως προς τα ευρήματα που περιείχαν οι πίθοι παρατηρείται ότι επικρατεί η κεραμική με διαφόρους τύπους αγγείων: λύχνοι και άωτα κυάθια είναι τα συνηθέστερα· σκύφοι, σκυφοειδείς κύλικες και μόνωτα κυάθια είναι επίσης συχνά· «ηλειακές» λήκυθοι, ωσειδείς συχνότερα και σπανιότερα αρυβαλλόσημες, αποτελούν τυπικά κτερίσματα ειδικά των ηλειακών πίθων⁴⁶. Σπανιότερες είναι οι υδρίες, τα μικρογραφικά αγγεία, οι κώθωνες και οι οινοχοϊσκες· πρόχοι με δίδυμες λαβές, άβαφοι αμφορείς και άλλοι οξυπύθμενοι δεν λείπουν, ενώ σποραδικά είναι και τα πρώιμα μυροδοχεία, όπως αυτά του πίθου

του Νεοχωρίου.

Μεταλλικά αντικείμενα βρέθηκαν στις μισές σχεδόν περιπτώσεις από αυτές που εκθέτουμε εδώ. Τα συνηθέστερα είναι τεμαχισμένες στλεγγίδες, απλά ή πτυκτά κάτοπτρα και χάλκινα σκεύη⁴⁷. Σπάνια είναι και τα κοσμήματα, που περιορίζονται συνήθως σε χάλκινα κρινάκια, περόνες ή βελόνες κατά περίπτωση, μολονότι το στεφάνι από το Νεοχώρι, χρυσά κοσμήματα που αναφέρονται από ταφικό πίθο της Ήλιδος⁴⁸, χάλκινο δακτυλίδι με παράσταση

37. Π. Θέμελης, *ADelt* 23, 1968, Χρον., 171 (θέση «Πανούκλα» – μη ερευνημένοι πίθοι)· Θ. Καράγιωργα, *ADelt* 26, 1971, Χρον., 138 (θέση «Δίστρατα–Κάμπος»).

38. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 19, 1964, Χρον., 177.

39. Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 25, 1970, Χρον., 192· επίσης Ν. Γιαλούρης, Οδηγός Αρχαιοτήτων Αρχαίας Τριφυλίας (νυν Ολυμπίας), *Ολυμπιακά Χρονικά Δ'*, 1973, 177/67.

40. Coleman 1986, *ό.π.* 7, 91–93, πίν. 9 e, f· Π. Θέμελης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 218, πίν. 254 β, 255 α, και Coleman 1986, *ό.π.* 92, για αναχρονολόγηση.

41. Βλ. κυρίως Γ. Παπαθανασόπουλος, *ADelt* 24, 1969, Χρον. 152 κ.ε., πίν. 149 α–β· επίσης: *BCH* 94, 1970, Chr., 1002, *BCH* 95, 1971, Chr., 901· J. Keil – A. v. Premerstein, *Vorläufiger Bericht über eine Probegrabung in Elis*, *ÖJh* 14, 1911, Beibl., 110–112, όπου ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για ταφοπίθους της περιοχής Καλυβίων.

42. Βλ. σχετικά σημείωση 2.

43. Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 17, 1961/62, Χρον., 107· Τριάντη 1978, *ό.π.* 77.

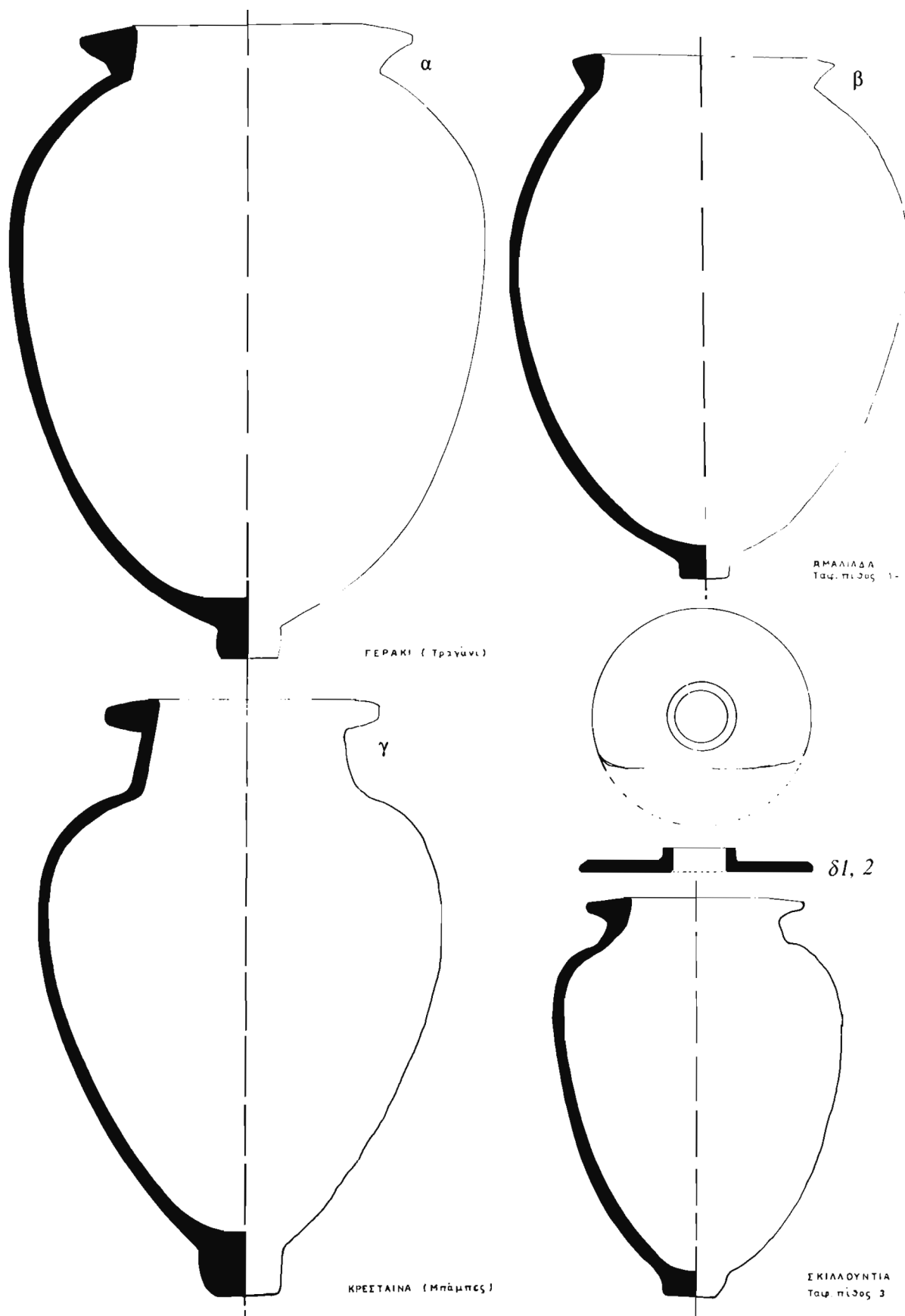
44. Περιπτώσεις από την Ηλεία, πλήν της Ήλιδος, είναι: Αμαλιάδα (Χατζή 1980, *ό.π.* 37), Αμπελών (πίθος και λεκάνη-πάμα), Αρμάτοβα (Coleman 1986, *ό.π.* 95, πίν. 37 d (D28), Κάστρο Κυλλήνης (Κονοστάσι Παναγιάς), Σκιλλουντία (Προσκυνητοπούλου 1979, *ό.π.* 111), Στρέφι (Χωρέμης 1969, *ό.π.* 208, 209), Στρούσι (Παρλαμά, *ADelt* 29, 1973–74, Χρον., 339), Παλιοκριθαριές Ήλιδος.

45. Α. Ανδρειωμένου, Γεωμετρική και υπογεωμετρική κεραμική εξ Ερετρίας, V, *AEphem* 1983, 183, σημ. 3, πίν. 63 (208)/Υστερογεωμετρικοί χρόνοι· E. Mc Boggess, A Hellenistic Pithos from Corinth, *Hesperia* 39, 1970, 76, εικ. 4, σε ελληνιστικό πίθο από την Κόρινθο· Γ. Σ. Κορρές, *Prakt* 1980, *ό.π.* 140 (Μεσοελλαδικός ταφικός πίθος τύμβου Αγ. Ιω. Παπουλιών)· W. L. Taylor, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia III* (1973) 166 (Υστεροελλαδικός πιθαμοφορέυς Βαγενά/Μουσείο Χώρας Τριφυλίας) και σύνοψη περιπτώσεων προϊστορικών χρόνων βλ. Γ. Σ. Κορρές, *Προμυκηναϊκή-μυκηναϊκή Πύλος* (1980), *ό.π.* (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

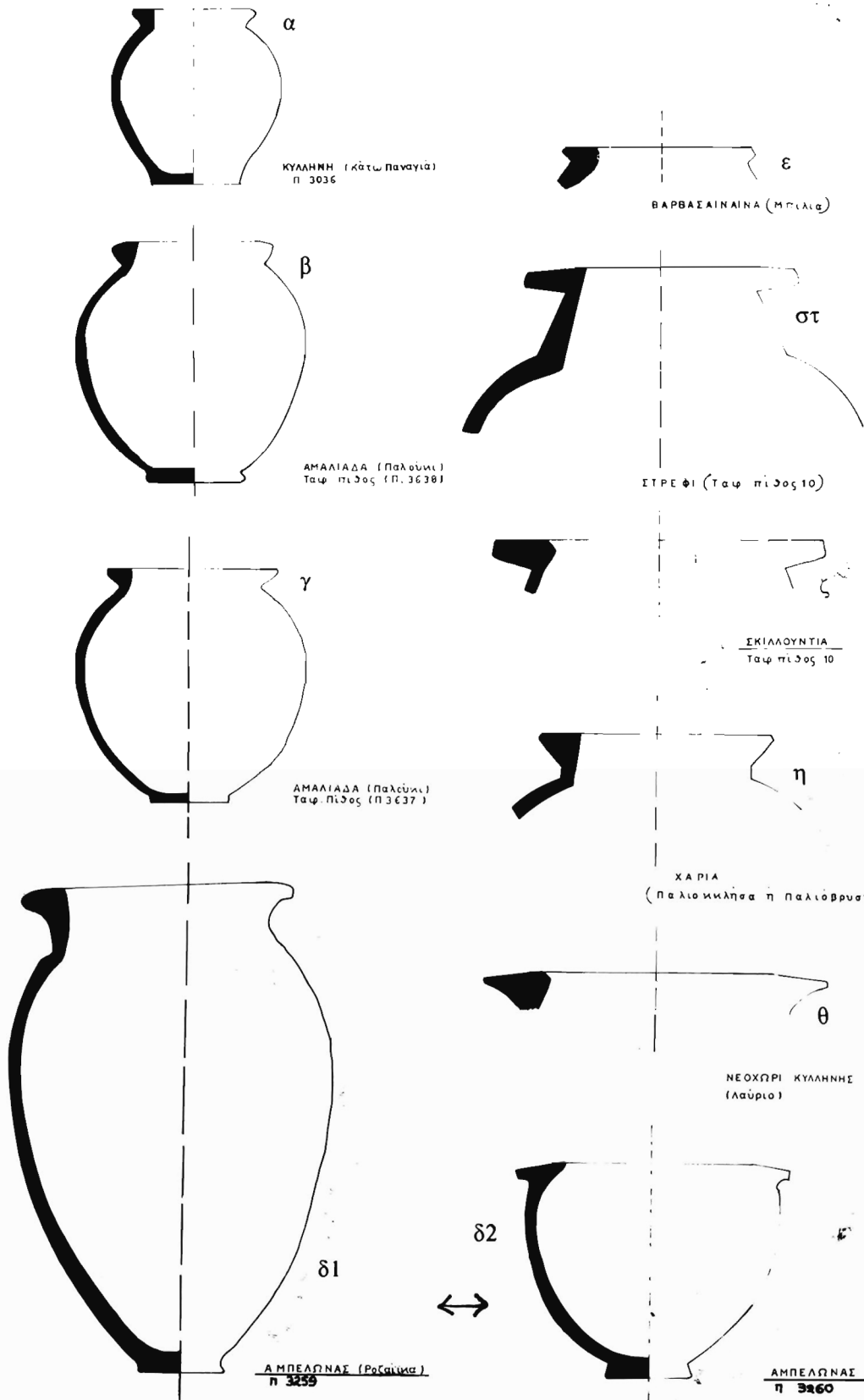
46. Στον χάρτη διάδοσης «ηλειακών» ληκύθων (Χατζή 1980, *ό.π.* 55, σχεδ. 20) προσθετέες οι ακόλουθες θέσεις: Ανδραβίδα (*ό.π.* σημ. 33), Αρμάτοβα (Coleman 1986, *ό.π.* πίν. 44/Δ221, 230), Λεχαινά (βλ. σημ. 35), Νεοχώρι (βλ. σημ. 6), Χαριά (βλ. σημ. 26).

47. Βλ. σχετικά Χωρέμης 1969, *ό.π.*, και Προσκυνητοπούλου 1979, *ό.π.*, με ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για την ηλειακή τορευτική.

48. Παπαθανασόπουλος 1969, *ό.π.* 152–153, πίν. 153 β· ο ίδιος, Ανασκαφάι εις Αρχαίαν Ήλιδα, *AAA* 1968, 2, 134.

Σχέδιο 1.

Σχέδιο 2.

στη σφενδόνη από πίθο στο Γεράκι⁴⁹ και μία ψήφος ηλέκτρου από την Αρμάτοβα⁵⁰ μαρτυρούν πως και οι ταφικοί πίθοι δεν χρησιμοποιούνταν πάντα από λιγότερο εύπορες τάξεις. Τα νομίσματα σπανίζουν στους ηλειακούς πίθους αυτής της περιόδου, ενώ αρκετά συχνά εμφανίζονται πήλινα ειδώλια, γυναικεία ή ανδρικά, καθώς και ομοιώματα πτηνών ή εντόμων (πίν. 2 η, θ).

Το σχήμα των ταφικών πύθων της Ηλείας διέπεται από την ίδια αρχιτεκτονική αρχή με έντονα διαχρονική παρουσία ήδη από την Μεσοελλαδική εποχή⁵¹: ωσειδής κοιλιά και δυσανάλογα μικρή — συνήθως επιπεδόκυρτη — και μη χρηστική βάση οδηγείται προς το καθαρό — κυλινδρικό κυρίως — σχήμα στις δικές μας τροχήλατες περιπτώσεις. Όλοι είναι ακόσμητοι, χωρίς λαβές, και από πηλό στις αποχρώσεις κυρίως του ανοικτού καστανού ή ερυθρού, που περιέχει συνήθως εγκλείσματα από χαλίκια και κομμάτια πηλού. Σε λίγες περιπτώσεις η βάση είναι δισκοειδής, ενώ επίπεδη είναι κυρίως σε κάτω του 1 μ. πύθους (σχ. 2 α, β, γ, ε). Το χείλος είναι ιδιαίτερα εξέχον, οριζόντιο ή επικλινές. Από μια πρώτη προσπάθεια σχεδίασης αποκατεστημένων πύθων και σήμερα εκτεθειμένων στο Α αίθριο του Μουσείου της Ολυμπίας (πίν. 2 στ), και διατομών στα χείλη άλλων ασυγκολλητών, μπορούν να διαχωριστούν καταρχήν δύο τύποι πύθων, ένας χωρίς και ένας με διακεκρυμένο λαιμό (βλ. σχ. 1, 2). Το γνώρισμα αυτό, σε σχέση με το περιεχόμενο των πύθων μπορεί να υποδηλώνει πρωιμότερη και υστερότερη χρονολόγηση⁵², μολονότι μια τέτοια διαπίστωση θα είναι ασφαλέστερη και οπωσδήποτε λιγότερο συμπτωματική, όταν θα αποκατασταθούν και σχεδιασθούν περισσότεροι χρονολογημένοι ταφικοί πίθοι της Ηλείας και ειδικότερα της Ήλιδος.

Η κάλυψη του στομίου των ηλειακών πύθων με ποικίλα είδη πωμάτων, όπως κοίλες κεραμίδες, πλακωτές πέτρες, ακατέργαστες ή κατεργασμένες, και λεκανοειδή αγγεία, αποτελεί επίσης παλιά πρακτική⁵³ που ελάχιστα διαφοροποιείται στην εποχή που εξετάζουμε, όπου περισσότερο διαδεδομένο είναι το προσεγμένο δισκοειδές πήλινο πώμα με κεντρική οπή ή πήλινη έξαρση. Τα περισσότερα παραδείγματα τέτοιων πωμάτων προέρχονται κυρίως από την Αρχαία Ήλιδα και την Ηλειακή Πύλο (Αρμάτοβα)⁵⁴.

Ταφές σε πύθους — όχι πάντα μεγάλους για ταφές ενηλίκων — έχουμε στην Ηλεία ήδη από την Εποχή του Χαλκού και σπανιότερα στη Γεωμετρική περίοδο⁵⁵. Στην Αρχαϊκή περίοδο το είδος δεν

απουσιάζει, και μάλιστα με ενδιαφέροντα ευρήματα κατά περίπτωση⁵⁶. Δεσπόζουσα όμως είναι η παρουσία του ήδη από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. και κυρίως στην εποχή που μας ενδιαφέρει (χάρτης 1), και η μόνη έως τώρα για την Πελοπόννησο⁵⁷, όπου σχεδόν αντίστοιχα πληθωρική είναι η παρουσία

49. Λαζαρίδης 1980, ό.π. 171.

50. Coleman 1986, ό.π. 97 (D75), πίν. 41.

51. Βλ. δειγματοληπτικούς Μεσοελλαδικούς πίθο από τύμβο Κοκοράκου Περιστεριάς Μεσσηνίας, Γ. Σ. Κορρές, Ανασκαφαί εν Περιστεριά Πύλου, *Prakt* 1976, πίν. 277 γ στη Γεωμετρική περίοδο ελάχιστες είναι οι διαφορές: πύθος από το Σαμικόν Ηλείας (Ντριβάλα/Α αίθριο Μ. Ολυμπίας): πύθος Νιχωρίων Μεσσηνίας, W. D. E. Coulson, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, III: Dark Age and Byzantine Occupation* 109, πίν. 3-162. Βλ. και Δακορώνια 1979, ό.π. 58, πίν. 15, όπου, μολονότι δεν αναφέρεται το ύψος των ταφοπύθων της Λοκρίδος, παρατηρείται η επιβίωση του συνεσταλμένου των ταφών από την ΜΕ περίοδο στους κλασικούς χρόνους.

52. Βλ. πρόχειρα Boggess 1970, ό.π. 77, εικ. 1 (σχέδιο πύθου).

53. Πρβλ. ενδεικτικά: W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka. Ein Beitrag zur Homer-Frage* II, 1927, Beilage 67, για προϊστορικούς ταφοπύθους: R. Hägg, *Die Gräber der Argolis in submykenischer, proto-geometrischer und geometrischer Zeit* (1974) 147-148, για τους αργολικούς ταφοπύθους της Γεωμετρικής περιόδου. Βλ. και σημ. 27.

54. Βλ. Keil-Premmerstein 1911 ό.π. 111: Παπαθανασόπουλος 1969, ό.π. πίν. 149 β, και για όμοια πώματα από Αρμάτοβα, Coleman 1986, ό.π. πίν. 48 (D305, 305, 306). Όμοιο πώμα, εκτός από αυτό του πύθου του Νεοχωρίου που αναφέρθηκε, έχουμε και από τον ταφικό πύθο 3 της Σκιλλουντίας (σχεδ. 1 δ1-2). Όμοιο βλ. και από Γεωμετρικό πύθο της Αχαΐας, Ιφ. Δεκουλάκου, Γεωμετρικοί ταφικοί πύθοι εξ Αχαΐας, *AEphem* 1973, Χρον., πίν. Γ β, και γενικότερα πίν. Γ α, ΓΑ α για το εν γένει σχήμα και το μέγεθος των ταφοπύθων αυτών.

55. Βλ. Μ. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic periods in Elis* (1980) 240 ('Αγ. Ηλίας Ήλιδος), 245 (Σαλμώνη), 246 (Στρέφι), 247-248 (Δήμος και Ιερόν Ολυμπίας), 252 (Επιτάλιον): Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 170 (Μάγειρα), όπου αναφέρονται ταφικοί πύθοι «πιθανώτατα υστερομυκηναϊκών χρόνων» τρεις περιπτώσεις χαρακτηρίζονται ως Υπομυκηναϊκές ή πρώιμες ΠΓεωμετρικές: Θ. Καράγιωργα, *ADelt* 27, 1972, Χρον., 270 (Κεραμιδιά), 'Αγγ. Λιάγκουρας, *ADelt* 29, 1973-74, Χρον., 339 (Σαμικόν), Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 16, 1960, Χρον., 126 (Σαλμώνη). Τέσσερις ταφικοί πύθοι από τον οικισμό Κοσκινά Ολυμπίας (Αμμούλι-Ρημοκκλήσι), τέλος, πρέπει να θεωρηθούν Γεωμετρικών χρόνων βάσει ενός και μοναδικού αγγείου που σώθηκε (αποθήκες Μ. Ολυμπίας).

56. Εκτός από τα Ιερά Κομποθέκρας, Ολυμπίας και Ήλιδος, που έδωσαν πύθους της περιόδου με ανάγλυφες παραστάσεις αλλά δεν άπτονται του θέματός μας, ταφικούς πύθους έχουμε από τις θέσεις: 'Αγ. Ηλίας Ολυμπίας, Λέπρεον (Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 35, 1980, Χρον., 170), έναν πιθανότατα από το Ανήλιον, και έναν από το Νεοχώρι Κυλλήνης με ενδιαφέρουσα κεραμική (Α. Λαζαρίδης, *ADelt* 36, 1981, Χρον., 150-151, πίν. 88, 89).

57. Η περίπτωση από τους Αλιείς Αργολίδος (W. Rudolph, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 72-73), καθώς και δύο ακόμα περιπτώσεις από πρόσφατες έρευνες στην Αχαΐα, που μου έγιναν γνωστές από

ταφοπίθων της Γεωμετρικής περιόδου στην Αχαΐα και Αργολίδα⁵⁸.

Οι χρονολογημένες θέσεις που έδωσαν ταφοπίθους της περιόδου που εξετάζουμε αποτελούν δύο ενότητες που καλύπτουν την Κοΐλη Ήλιδα, την Πισάτιδα και μέρος της Τριφυλιακής χώρας (χάρτης 2). Έτσι, στην περιοχή Κυλλήνης-Ήλιδος-Αμαλιάδος έχουμε 16 θέσεις και 13 ακόμα στην ευρύτερη περιοχή της Ολυμπίας, βορείως και νοτίως του Αλφειού. Σε 9 θέσεις βρέθηκαν ακτέριστοι ταφικοί πίθοι⁵⁹, ενώ για 13 ακόμα έχουμε μόνον ενδείξεις ότι υπάρχουν⁶⁰. Βέβαιη ύπαρξη αλλ' άγνωστη ποσότητα ταφοπίθων διαπιστώνεται ως τώρα στην περιοχή της Κυλλήνης, Ήλιδος και Φλόκα. Συσχετισμός ταφικών και οικιστικών θέσεων μπορεί να γίνει προς το παρόν μόνο για 13 από τις χρονολογημένες περιπτώσεις: σημαντικοί οικισμοί σε σχέση με την ύπαρξη ταφοπίθων, πλην της Αρμάτοβας και της Ήλιδος⁶¹ εντοπίζονται κυρίως στην περιοχή της Κυλλήνης⁶² — δεύτερο λιμάνι της Ήλιδος μετά την Φειά —, στην Αμαλιάδα, την Σκιλλουντία, τα Μακρίσια, την Τρυπητή, στο Στρέφι⁶³ και Φλόκα.

Το διάσπαρτο των θέσεων των ηλειακών ταφοπίθων και οι περιπτώσεις οργανωμένων νεκροταφείων με πίθους και άλλα είδη τάφων, πλην του εκτεταμένου νεκροταφείου της πόλης Ήλιδος, επιβεβαιώνουν τη ρήση του Στράβωνος⁶⁴ για την «κωμηδόν» κατοίκηση της ηλειακής χώρας, όπου η κλειστή αγροτική οικονομία λόγω της μεγάλης ευφορίας των εδαφών υπαγορεύει την ίδρυση πολιχνών με αντίστοιχα περιορισμένα νεκροταφεία, ιδιαίτερα σε μία περίοδο γενικότερης ανάπτυξης και ευημερίας μετά τη μάχη των Λεύκτρων (371 π.Χ.)⁶⁵.

Η σεβαστή ποσότητα εξηνταπέντε περίπου ταφικών πίθων, που μας απασχόλησαν και προέρχονται από την υπόλοιπη — εκτός Ήλιδος — ηλειακή γη, και η βέβαιη προοπτική αύξησης του αριθμού των, θα καταστήσει πιο ενδιαφέρουσα την περίπτωση της Ηλείας στη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, μόνον με συστηματική μελέτη και δημοσίευση των πίθων του «Δυτικού Νεκροταφείου» της Ήλιδος. Τότε θα αποκτήσουμε πλήρη εικόνα της ταφικής αυτής πρακτικής τόσο για την Ηλεία, όσο και για τον ελλαδικό χώρο γενικότερα⁶⁶.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

τους συναδέλφους Μ. Πετριτάκη και Μιχ. Πετρόπουλο (Κρυονέρι Αχαΐας και Ραχιβίδι Καταράκτη, αντίστοιχα), είναι αρκετές προς το παρόν, για να στηρίξουν μια τέτοια θέση.

58. Για την Αχαΐα βλ. πρόχειρα Δεκουλάκου 1973, *ό.π.* 15-29· η ίδια, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 118, 119· Ι. Παπαποστόλου, *ADelt* 31, 1976, Χρον., 97, και Κ. Συριόπουλος, *Οι Μεταβατικοί χρόνοι από της Μυκηναϊκής εις την Αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ.* (Αθήναι 1984) 871-873. Για την Αργολίδα βλ. γενικώς Hägg 1974, *ό.π.* 136 κ.ε., ο ίδιος, *Some Aspects of the Burial Customs of the Argolid in the Dark Ages*, *AAA* 1980 (1), Σύμμεικτα 119 κ.ε., όπου σχετική βιβλιογραφία· επίσης Συριόπουλος 1984, *ό.π.* 856 κ.ε., με ορισμένες προσθήκες.

59. Άγ. Ηλίας Ολυμπίας (1988), Ανήλιον (Απανωελιές ή Δίστρατο/1977), Γρύλλος (Μεσοβούνι/1978 ή 79), Σμίλα (φωτογραφίες χωρίς άλλες ενδείξεις στο αρχείο της Ζ' Εφορείας), Βρεστό (Καράγιωργα 1972, *ό.π.* 270), Κολοκυθάς Ήλιδος (Τριάνη 1978, *ό.π.* 78), Κάτω Παναγιά Κυλλήνης (Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 210), Μάγειρας (εύρημα 1978), και Πελόπιον (Ν. Γιαλούρης, *ADelt* 21, 1966, Χρον., 171.)

60. Δαφνούλα Ολυμπίας, Πέρσαινα Ηλείας και Φάρος Κανκαλίδος Κυλλήνης (περισυλλογή κεραμικής 1988)· Λατζόι, Κόροιβος, Κάστρο Κυλλήνης και πιθανότατα Κούμανη Ηλείας, προφορικές πληροφορίες· Βρίνα (E. Meyer, *Neue peloponnesische Wanderungen* (1957) 47· Κορυφή (Κουκουβίτσα/ Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία δια μέσου των αιώνων* (1926) 121, και J. Sperling, *Explorations in Elis*, 1939, *AJA* 46, 1942, 82)· Μιράκα (Παπανδρέου, *ό.π.* 129)· Ολυμπία (*BCH* 78, 1954, Chr. 128, για ταφικούς πίθους, αορίστως, κατά μήκος της αριστερής όχθης του Αλφειού)· Πρασιδάκι (Ν. Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 155-156)· Χάβαρι ('Αγγ. Λιάγκουρας 1973-74, *ό.π.* 343)· Ώλενα (Ν. Δ. Ψυχογιός, Η Ώλενα, *Ηλειακά* ΙΔ-ΙΕ, 1958, 329-330).

61. Βλ. σχετικά: Παπαθανασόπουλος 1969, *ό.π.* 153 κ.ε. Η. Robinson, *Salvage Archaeology in Elis*, 1967, *AAA* 1968 (1), 47· Sperling 1942, *ό.π.* 81 (6), και Ν. Γιαλούρης, Ανασκαφή Αρχαίας Ήλιδος, *Prakt* 1972, 140-141, εικ. 1-2· Coleman 1986, *ό.π.* 5-9 και βιβλιογραφία.

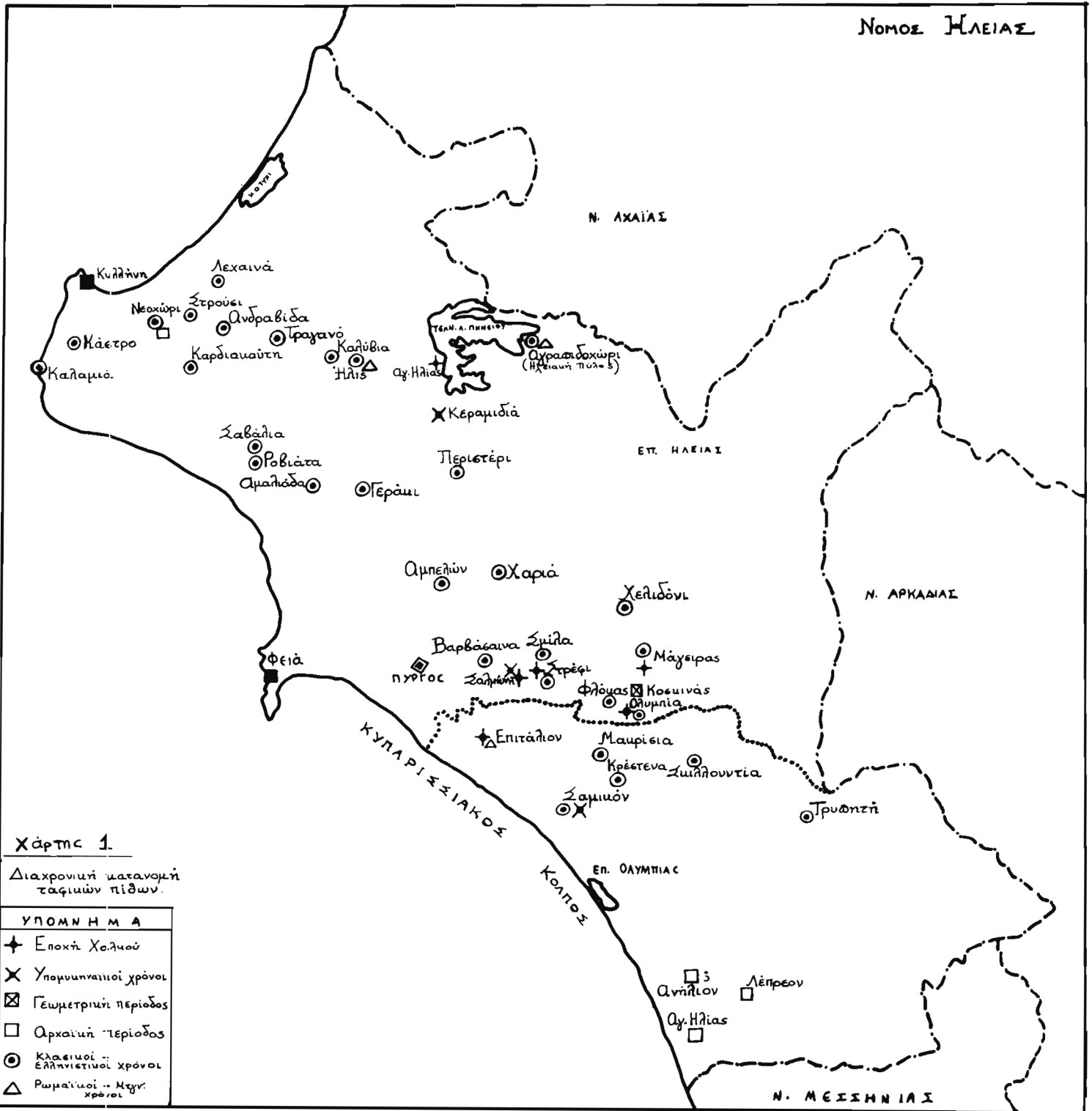
62. Το αξιόλογο της περιοχής έχει ήδη καταδειχθεί από το πλήθος των ταφικών θέσεων που αναφέραμε (βλ. σημ. 2)· βλ. επίσης Ν. Δ. Ψυχογιός, Η αρχαία Κυλλήνη, *Ηλειακά* ΙΣΤ, 1958, 104-108, και Sperling 1942, *ό.π.* 83 (15).

63. Αμαλιάδα: Ν. Δ. Ψυχογιός, *Ηλειακά* ΙΔ-ΙΕ, 1958, 338· επίσης Παπανδρέου 1926, *ό.π.* σημ. 60 (Κουκουβίτσα) και Sperling 1942, *ό.π.* 82 (13) / Σκιλλουντία: Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 171, Sperling 1942, *ό.π.* 83 (23), και Προσκνητοπούλου 1979, *ό.π.* 111, σημ. 5 / Μακρίσια: βλ. σημ. 41, Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 177/67, 173/52-61, και Sperling 1942, *ό.π.* 81 (2, 3) / Τρυπητή: Γιαλούρης, *Ολ. Χρονικά*, *ό.π.* 162 / Στρέφι: Sperling 1942, *ό.π.* 86 (36).

64. Στράβων VIII, 336.

65. Ξενοφ. VI 5, 11.

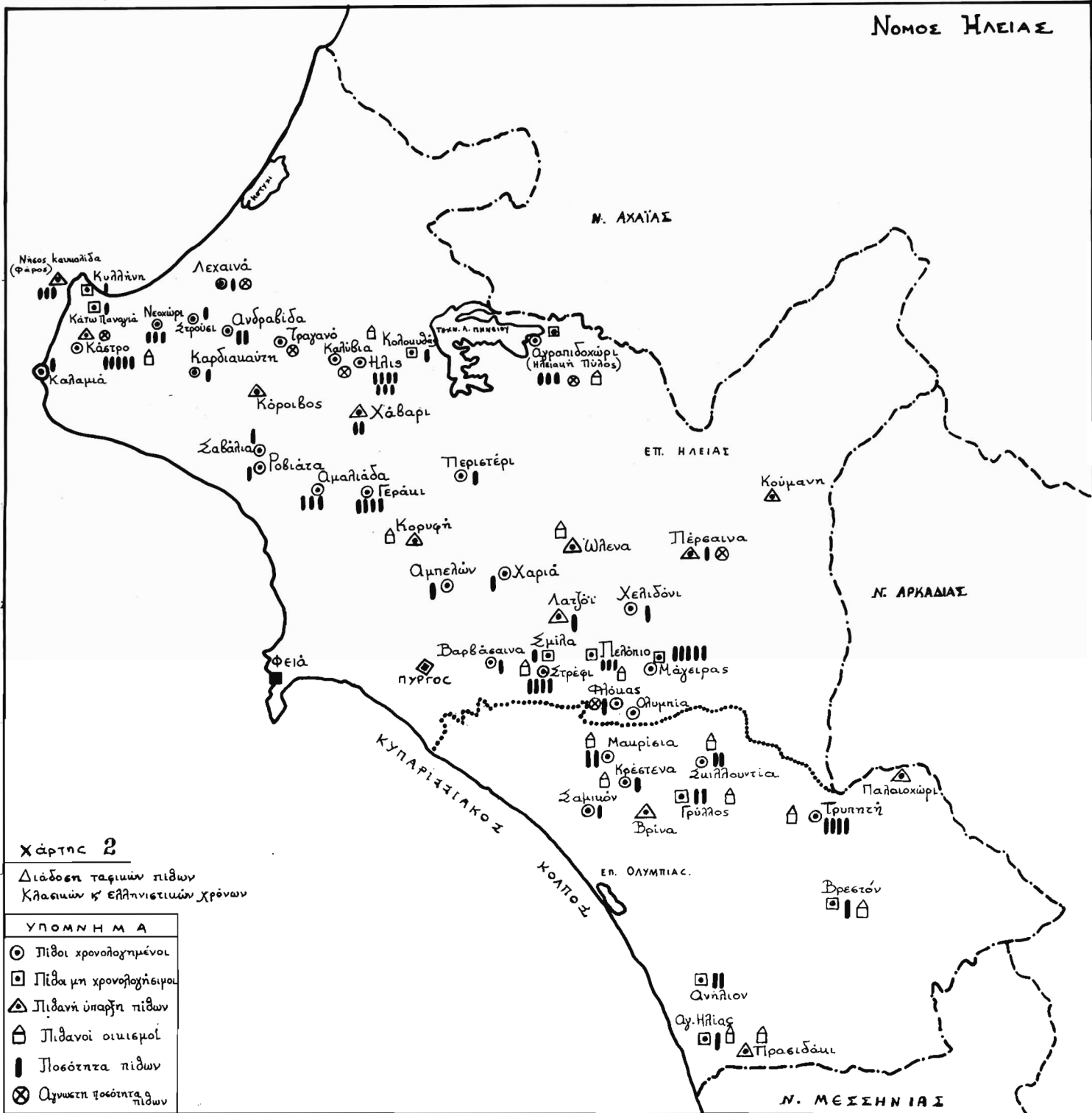
66. Εκτός των περιπτώσεων της Πελοποννήσου (βλ. σημ. 57), για την ταφή ενηλίκων σε μεγάλους πίθους βλ. κυρίως Δακοράνια 1979, *ό.π.* 57, σημ. 7, 8, 9· περιπτώσεις όπως των Ιωαννίνων (Σ. Δάκαρης, Ανασκαφή εις Κασσώπην Πρεβέζης, *Prakt* 1952, 383, εικ. 22) της Καβάλας (Ε. Λεβεντοπούλου-Γιουρή, *ADelt* 20, 1965, Χρον., 449, πίν. 529), της Ακάνθου και Νικήτης Χαλκιδικής (Κ. Ρωμοπούλου, *ADelt* 30, 1975, Χρον., 250, σχεδ. 3, πίν. 187 β-γ, και η ίδια, *ADelt* 32, 1977, Χρον., 204, σχεδ. 7, πίν. 128 ε) είναι πρωιμότερες της πλειονότητας των ηλειακών πίθων ή τουλάχιστον δεν προχωρούν πέρα από τα όρια του 5ου αι. π.Χ.

Χάρτης 1.

Διαχρονική κατανομή ταφικών πύλων.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ	
✦	Εποχή Χαλκού
✕	Υπαρμυνησιακοί χρόνοι
⊠	Γεωμετρική περίοδος
□	Αρχαϊκή περίοδος
○	Κλασικοί - Ελληνιστικοί χρόνοι
△	Ρωμαϊκοί - Μεταρ. χρόνοι

SUMMARY

BURIAL PITHOI OF 4th CENTURY B.C. AND THE HELLENISTIC PERIOD IN THE REGION OF ELIS

Recent rescue excavations in the region of Elis, as well as stray finds, has resulted in the discovery of burial pithoi (mostly used for adults) which are discussed in this paper coinciding with archaeological data gained from similar cases over the past two decades, all of which are now located in the Olympia Museum.

The presence of this type of burial custom seems to be prevalent during the 4th century B.C. and the onset of the Hellenistic period; the burial pithoi are almost exclusively found in the region of Elis if compared at least to the rest of Peloponnese.

The distribution of these specific tombs, as illustrated in the maps of the text, indicate that the Elian burial pithoi can possibly be traced to regional settlements. Based upon the relative chronology of the pithoi pottery, a typological classification of the pithoi shape can possibly be established.

It is certain that a great deal of thorough study is needed to fully understand burial pithoi and this could be achieved both by further investigation and by gaining access to specific reference material concerning the cemeteries of Ancient Elis.